

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

CƏMİLƏ RAMİZ qızı ABDULLAYEVA

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ
EMOSEMİYALI FRAZELOGİZMLƏRİN
SEMANTİK-SİNTAKTİK TƏHLİLİ

5708.01 - German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2018

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Əzizə Hüseyn qızı Hacıyeva

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər:

Nigar Çingiz qızı Vəliyeva

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə:

AMEA Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsi

Müdafiə _____ 2018-ci il tarixdə saat ____ də, Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhər, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent:

Həmidə Əhməd qızı Əliyeva

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Məlumdur ki, istənilən dilin frazeoloji sistemində bu dilin daşıyıcılarına xas emosional qavrama və qiymətləndirmə sistemlərinə uyğun olaraq formalaşmış frazeoloji vahidlər mövcuddur. Həmin ifadələr emosemiyalı frazeologizmlər olaraq nəzərdən keçirilir. Bu ifadələr insanın ətraf reallığın dərkilə bağlı, aid olduđu toplumda cərəyan edən proseslərə münasibəti ilə əlaqədar ən fərqli rakurs münasibət və qiymətləndirməni əks etdirir. Bu kontekstdə emosemiyalı vahidlərin tədqiqi həmin dilin daşıyıcılarının etik-emosional xarakteristikasının müəyyənləşdirilməsinə, bu və ya digər dilin linqvokulturoloji aspektdən tədqiqi işinə müstəsna töhvə verə bilər. Həmçinin, emosemiyalı frazeoloji vahidlərin sistemli şəkildə semantik-sintaktik təhlili həmin dilin daşıyıcılarının yaşam şəraiti, əxlaqi-etik prioritetləri, bu və ya digər topluma xas dünyanın dil mənzərəsi haqqında kifayət qədər müfəssəl məlumatın əldə edilməsinə yardımçı olmaqla yanaşı, universal olanla xalqa özəl olan emosional reaksiyaların, habelə bu reaksiyaların verballaşma mexanizmlərinin fərqləndirilməsinə imkan verir. Ən fərqli aspektli koqnitiv metaforalardan istifadə edildiyi, ingilis mədəniyyəti və tarixinin, habelə antik və ümumilikdə dünya mədəniyyəti və ədəbi irsinin təsiri ilə formalaşmış olan emosemiyalı frazeoloji vahidlərdə somatizm, zoonim və teonim komponentli çox sayda maraqlı metaforik keçidlərin həll qazandığını müşahidə etmək mümkündür. Bu da öz növbəsində emosemiyalı frazeologizmlərin sistemli təhlilinə əlavə və yetərincə mühüm aktuallıq qazandırır.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini ingilis dilində hiss və həyacanların verballaşmasında istifadə olunan emosemiyalı frazeologizmlər, predmetini isə emosemiyalı frazeologizmlərin semantik-sintaktik xüsusiyyətlərinin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədini müasir ingilis dilində yer alan emosemiyalı frazeoloji vahidlərin semantik-sintaktik təhlili təşkil edir. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruridir:

- emosemiyalı frazeoloji vahidlərin "şaqli kontekst"lə bağlılıq səviyyəsini müəyyənləşdirmək, "şaqli kontekst" əsasında meydana gələn ifadələrdə 1) tarixi-sosial və 2) tarixi-filoloji "şaqli kontekst" şərtlənməsini fərqləndirmək;

- emosemiyalı frazeoloji vahidlərin semantik-komponentar planda təhlilini aparmaq, somatizm və zoonim komponentli emosemiyalı frazeologizmlərin leksik-semantik özəlliklərini müəyyənləşdirmək;
- somatizm komponentli emosemiyalı frazeologizmlərin təhlili çərçivəsində psixosomatik və kinestetik əsaslı emosemiyalı frazeologizmlərin leksik-semantik təhlilini aparmaq;
- ingilis dilində emosemiyalı frazeologizmlərdə variantlığın növlərini müəyyənləşdirmək, eləcə də sinonim, antonim və çoxmənalı emosemiyalı frazeologizmləri araşdırmaq;
- emosemiyalı frazeorefləslərin emotiv-frazeoloji səciyyələndirməsini şərtləndirən amilləri müəyyənləşdirmək, habelə frazeorefləslərin sinsematizmi və mürəkkəb sintaktik bütövə bağılılığı probleminə aydınlıq gətirmək;
- emosemiyalı frazeologizmlərin işlək struktur modellərini müəyyənləşdirmək, sintaktik təhlilini aparmaq və emosemiyalı frazeoloji vahidlərin konversiya özəlliklərinə aydınlıq gətirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim edilən dissertasiya çərçivəsində Azərbaycan qermanistikasında ilk dəfə olaraq ingilis dilində emosemiyalı frazeoloji vahidlərin sistemli şəkildə semantik-sintaktik təhlili aparılmışdır. Həmçinin emosemiyalı frazeologizmlərin allüziyal fonu tədqiq edilmiş, bu qrup ifadələrin tarixi-filoloji və tarixi-sosial "şaqli kontekst"inə aydınlıq gətirilmişdir. Eyni zamanda dissertasiyada ilk dəfə olaraq kinestetik mahiyyətli reaksiyalara əsaslanan emosemiyalı frazeologizmlərin koqnitiv aspektdən təhlili aparılmışdır.

Tədqiqatın işinin fərziyyəsi:

- emosemiyalı frazeologizmlərin ifadə etdiyi konnotasiyaların semantik və sintaktik xüsusiyyətlərini aşkar etmək dil faktları əsasında mümkündür;
- emosemiyalı frazeologizmlərin komponentlərinin mənalarının düzgün seçilməsi əsas amillərdən biridir;
- emosemiyalı frazeologizmlərin mətnə və danışqda istifadə olunan mənalarının sayı nə qədər çox olarsa, onların həlli yollarının araşdırılması bir o qədər çətinləşir;
- emosemiyalı frazeologizmlərin mənalarının düzgün təyin edilməsi üçün formal informasiya müəyyənləşdirilir.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar:

- ingilis dilində emosemiyalı frazeologizmlər universal səciyyə daşıyan semantik tutumla bərabər, bir çox halda ciddi linqvokulturoloji şərtlənməyə də malikdir. Bu mənada ingilis dilində emosemiyalı frazeologizmlərin

tarixi-filoloji və tarixi-sosial “şaqlı kontekst”lə şərtlənmə potensialı güclüdür;

- emosemiyalı frazeologizmlərdə leksik səviyyənin ən qədim plastını əhatə edən leksik vahidlər – somatizmlər, zoonimlər və teonimlər sayca üstünlük təşkil edir;

- emosemiyalı frazeologizmlər bilavasitə insanın emosional vəziyyəti və müvafiq xarakterli reaksiyalarını ifadə etdiyindən onların sırasında kinestetik mahiyyət kəsb edən və psixosomatizmlərə istinad edən frazeoloji vahidlər kifayət saydadır;

- emosemiyalı frazeoloji vahidlər arasında frazeorefleks və ya idorefleks adlandırılan frazeoloji vahidlər müəyyən emosional gərginlik anında pozitiv və ya neqativ informasiya, münasibət və ya səciyyələndirmənin reflektor ifadəsinə xidmət edir;

- emosemiyalı frazeoloji vahidlərin sintaktik təhlili zamanı aşağıdakı işlək struktur modelləri üzrə bölgünün aparılması məqsədəuyğun hesab edilir: 1) söz birləşməsi quruluşlu və 2) cümlə formatlı frazeologizmlər.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işi emosemiyalı frazeologizmlərin semantik-sintaktik təhlilini hədəf alan ilk araşdırma olması ilə mühüm nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat zamanı əldə edilmiş elmi nəticələrdən müxtəlif sistemli dillərdə emosemiyalı frazeoloji vahidlərin təhlilinə həsr olunmuş tədqiqatlarda və frazeoloji lüğətlərin tərtib edilməsində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiya işində tədqiqat materialı kimi elmi-nəzəri və bədii mənbələrdən istifadə olunmuşdur. İngilis dilində emosemiyalı frazeologizmlərin allüziyal fonunu təşkil edən müxtəlif ingilisdilli müəlliflərin əsərlərinə müraciət edilmiş, eləcə də dissertasiya işində ikidilli və üçdilli frazeoloji lüğətlərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində təsviri, kontrastiv, koqnitiv və kontekstual təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işinin mövzusu ilə bağlı respublika və beynəlxalq elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları respublikamızda və xaricdə dərc edilmiş 13 məqalə və 8 tezisdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavədən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, elmi yeniliyi müəyyənləşdirilir, məqsəd və vəzifələri, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar açıqlanır, habelə dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın metod və üsulları, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın *"İngilis dilində emosemiyalı frazeologizmlərin linqvokulturoloji şərtlənməsi"* adlanan birinci fəslə 4 yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəslidə emosemiyalı frazeologizmlərdə “şaqli kontekst” faktoru araşdırılır. Məlum olur ki, linqvokulturoloji şərtlənməli emosemiyalı frazeologizmlərin mənbəyi və allüziyalı əsası haqqında bəhs edərkən adət-ənənə, mifoloji anlayışlar, folklor, bədii əsər allüziyaları və ya hər hansı digər “şaqli kontekst” fonunda meydana gələn emosemiyalı frazeologizmlər nəzərdə tutulur. Emosemiyalı frazeologizmlərin “şaqli kontekst” nəzəriyyəsi müstəvisində təhlili burada əsas olaraq 1) tarixi-filoloji “şaqli kontekst” və 2) tarixi-sosial “şaqli kontekst” şərtlənməli ifadələri fərqləndirməyi məqsəduyğun edir.

Tarixi-filoloji şərtlənməli “şaqli kontekst”ə əsaslanan emosemiyalı frazeologizmlərin özləri də aşağıdakı yarımqruplara bölünə bilər: 1) antik mədəniyyət və ədəbiyyatla bağlı olan emosemiyalı frazeologizmlər; 2) ingilis (və ya ingilisdilli) mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə bağlı olan emosemiyalı frazeologizmlər; 3) digər xalqların (qeyri-ingilisdilli) mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə bağlı olan emosemiyalı frazeologizmlər.

Antik ədəbiyyata istinadən meydana gələn emosemiyalı frazeologizmlər arasında *to eat one's heart out* 1) “kədərlənmək, üzülmək, qüssədən ürəyini yemək”; 2) “kiminsə xiffətini çəkmək, qısqanclıq etmək, paxıllıq çəkmək” emosemiyalı frazeologizmini qeyd etmək olar. Bu ifadə universal xarakterli linqvometaforik kodlaşma təəssüratı yaratsa da, mənbələr ilk olaraq, bu frazeoloji vahidin Homerin “İlliada” əsərində işlədildiyinə diqqət çəkirlər. Homerin “İlliada” əsərində oxuyuruq: *My child, how long wilt thou devour thine heart with weeping and sorrowing, and wilt take no thought of food, neither of the couch?* (Homer, "Iliad").

Tarixi-sosial şərtlənməli “şaqli kontekst”ə əsaslanan emosemiyalı frazeoloji vahidləri də 1) qədim (antik) dövr tarixinə dair məlumatlara istinad edən; 2) İngiltərə, Böyük Britaniya və s. ingilisdilli ölkə tarixinə, bu ölkələrin əhalisinin həyat tərzinə dair məlumatlara istinad edən, 3) habelə digər xalqların (qeyri-ingilisdilli) həyat tərzini və tarixinə aid informasiyaya

əsaslanan emosemiyalı frazeologizmlərə bölmək olar. Tarixi-sosial şərtlənməyə malik “şaqlı kontekst” faktorunu *to let your hair down* “olduğun kimi görünüb, olduğun kimi davranmaq; emosional cəhətdən heç bir süni çərçivələrlə məhdudlaşmamaq; ürəyini boşaltmaq”¹ frazeoloji vahidində izləmək olar. Belə ki, XVII əsrdə ingilis zadəgan qadınları üçün qəliz saç düzümləri ilə bəzənmək bir növ, sosial şərtlilik, kübar cəmiyyət norması idi. Axşamlar isə adi, gündəlik vəziyyətdə, daha yaxın insanların əhatəsində saçlar həmin qəliz dəb “konstruksiyalarından” azad olaraq açılırdı. Bunun yalnız ən yaxın insanların əhatəsində, səmimi ortamda baş verməsi isə zamanla həmin ritual-dəb görünüşündən azad olmanı frazeosemantik tutumla “məhürləmişdir”.

Presedent onim yəni, *presedent ad* deyildikdə (bura *presedent* antroponim, toponim və s. daxildir) bu və ya digər cəmiyyət üçün qəbul olunan xüsusi növ linqvometaforik kodlaşma nəzərdə tutulur. Yəni, həmin ad özlüyündə müəyyən informasiya tutumuna malik olur, müəyyən allüziyal fona işarə edir. Emosemiyalı frazeoloji vahidlər arasında ümumiləşdirilmiş obrazdan doğan *presedent onimə* və ya müəyyən anlayış, hadisə mif və ya əsatirə “eyham” (allüziya) əsasında yaranmış allüziyal antroponimə əsaslanan ifadələr arasında *John* *presedent oniminin* yer aldığı ifadələri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. *Məsələn*, emosional durumun xarakteristikasını hədəf alan *Johnny Head in (the) Air* (“başı havada Conni”) “hərdəmxəyal”, “xəyalpərəst” frazeologizminin etimologiyası ilə bağlı dəqiqləşdirmələr məlum deyil. Ehtimal etmək olar ki, bu ifadənin alman dilində yazılmış və baş qəhərəmanı *John* deyil, *Hans* adlı oğlan olan uşaq şeiri ilə müəyyən əlaqəsi vardır. Belə ki, 1809-1894-cü illərdə yaşamış Frankfurtlu psixiatr Henrix Hoffmanın 1845-ci ildə işıq üzü görmüş *"Struwwelpeter"* (Pinti Piter) adlı uşaq şeirləri kitabında oğluna ünvanladığı on nəsihətəməz şer sırasında havada gəzən Hans adlı oğlanın sərgüzəştlərini təsvir edən şer də yer alır.

"Emosemiyalı şəkspirizm-frazeologizmlər" adlanan ikinci yarımfəsildə dahi ingilis ədibi U.Şekspirin “Otello”, “Hamlet”, “Venesiya bərbəri”, “Maqbet”, “IV Henri” və s. əsərlərində yer alan sitat və ya kvazisitit kimi dəyərləndirilən emosemiyalı frazeologizmlərin semantik tutumu və allüziyal fon ilə bağlılığı ayrıca tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Şekspirizm kimi dəyərləndirilən elə frazeologizmlər mövcuddur ki, onların “şaqlı kontekst” fonunda daha dərin təhlili burada əslində digər allüziyal

¹ Hacıyeva Ə.H. İngiliscə-Azərbaycanca və Azərbaycanca-İngiliscə somatik frazeoloji birləşmələr lüğəti. Bakı: Nurlan, 2005, s. 106

kontekstin mövcudluğunu təsbit etməyə imkan verir. Məsələn, analogi vəziyyəti şekspirizm hesab olunan, lakin əslində ilk dəfə fərqli mənbədə istifadə edilmiş *love is blind* (hərfən: sevgi kordur) “məhəbbətin gözü kordur” emosemiyalı frazeologizmin təmsalında izləmək olar. Belə ki, ilk dəfə C.Çoser Şekspirdən təxminən iki əsir öncə qələmə aldığı əsərində (*Merchant's Tale* - 1405) bu ifadəyə yer vermişdir. Lakin U.Şekspirin yaradıcı şəxsiyyətinin ağır nüfuzu, habelə bir neçə məşhur əsərində *love is blind* frazeologizminin təkrarlanması bu ifadənin məhz Şekspirin yaradıcılığı ilə əlaqələndirilməsinə yol açmışdır:

*But love is blind and lovers cannot see*¹.

Üçüncü yarımfəsil "*Bədi əsərlərə allüziya əsasında meydana gəlmiş emosemiyalı frazeologizmlər*" adlanır. İngilis dilində emosemiyalı frazeologizmlər arasında konkret bədi əsərlərdən sitat və ya kvazisitəat xarakterli allüziyalara söykənən ifadələr şekspirizmlərlə kifayətlənmir. Bu sıradan A.Pop, L.Kerol, V.Skot, C.Çoser, C.Milton, C.Svift, Ç.Dikkenz və başqa ingilisdilli müəlliflərin əsərlərindən müxtəlif növ iqtibas və reminissensiyaları qeyd etmək olar. Konkret olaraq, L.Kerolun "Alisa möcüzələr ölkəsində" əsərindəki "papaqçı" obrazı əsasında formalaşmış *as mad as a hatter* (hərfən: papaqçı kimi dəli) frazeologizmini misal göstərmək olar. Müasir ingilis dilində "olduqca dəli, başdan xarab, əsəbi" anlamını ifadə edən bu frazeologizm məhz L.Kerolun məlum əsərindən sonra geniş işlənmə dairəsi qazanmışdır. Belə ki, XIX əsrdə İngiltərədə, eləcə də bütövlüklə Avropada şlyapa istehsalında civədən istifadə edilirdi. Civə isə öz növbəsində təkə dəri və tənəffüs sisteminə deyil, əsəb sisteminə də ciddi təsir edir, ataksiya, emosional dayanıqlıqsızlıq və yaddaş itkisinə yol açır.² Göründüyü kimi, psixi-emosional gərginlik papaqçıların peşə xəstəliyi sayıldığından bu ifadənin təkə L.Kerolun adı ilə bağlanması da doğru olmazdı.

Dördüncü yarımfəsil "*Emosemiyalı bibleizm-frazeologizmlərin allüziyal fonla əlaqəsi*" adlanır. Müəyyən emosional məqamda insanların Tanrıya və ya (qeyri-monoteist dinlərdə) müvafiq müqəddəslərə müraciət etməsi bəşər tarixinin ən erkən dövrlərindən müşahidə edilən universal hadisə kimi səciyyələndirilə bilər. Tanrı adının zikr edilməsi və demonim obrazın xatırladılması dini doqmalara tərəfindən məqbul hesab edilmədiyindən bir

¹ Shakespeare W. *The Merchant of Venice*. Hertfordshire: Wordsworth Editions, 2000, p. 59

² Siefring J., *Oxford Dictionary of Idioms, Second Edition*. Oxford: Oxford University Press, 2004, p. 181

çox dillərdə həmin anlayışların real nominasiya vahidlərini əvəzləyə biləcək evfemizmlərdən istifadə edilir. İngilis dilindəki teonim və demonim evfemikləşməsində həm appelyativlə əvəzlənmənin (*God* → *Lord*), həm antroponimlə əvəzlənmənin (*devil*→*Harry / Henry*), həm də fonetik deformasiyaya uğramanın (*God*→*Gosh, Golly*) xüsusi rol oynadığını qeyd etmək olar.

Dissertasiyanın II fəslı *"Müasir ingilis dilində emosemiyalı frazeologizmlərin semantik-komponentar fərləndirilməsi"* adlanır və 5 yarımfəsiləndən ibarətdir. İngilis dilinin frazeoloji sistemində yer alan emosemiyalı ifadələrin semantik-komponentar müstəvidə təhlili ilk olaraq burada somatizm və zoonimlər kimi leksik vahidlərin sayca üstünlük nümayiş etdirdiyini söyləməyə əsas verir.

II fəslin birinci yarımfəslı *"İngilis dilində somatizm komponentli emosemiyalı frazeologizmlər"* adlanır. Emosiyaların bilavasitə insanın psixikası, emosional vəziyyəti ilə bəğlilığı, həmin durumların şübhəsiz ki, insan fiziologiyasında əks olunması bədən üzvlərinin adlarının hiss-həyəcan bildirən frazeologizmlərin formalaşmasında aktiv iştirakını şərtləndirmişdir. İngilis dilinin frazeoloji sistemində somatizm komponentli emosemiyalı ifadələr arasında *head, heart, eye* bədən üzvləri adlarının yer aldığı frazeologizmlər daha çox say üstünlüyü nümayiş etdirirlər: *give someone a big head* "özü haqqında yüksək fikirdə olmaq"; *break smb's heart* "bir kəsin ürəyini qırmaq"; *feast one's eyes (on...)* "heyran olmaq".

Frazeologizmlərin semantik müstəvidə təhlili somatizm komponentli frazeologizmlərin emotivlik anlamını ifadə etməsində müəyyən mənə universallıqlarının izləndiyini söyləməyə əsas verir. Xatırladaq ki, Azərbaycan və ingilis dillərindəki somatik frazeoloji vahidlərin müqayisəli araşdırmasını aparmış Ə.H.Hacıyeva bu məqamı xüsusi diqqətə alaraq yazır: "İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin təhlili göstərir ki, bu sahədə dillər arasında xeyli oxşarlıqlar vardır. Bu oxşarlığı demək olar ki, bir çox dünya dillərinə də şamil etmək olar"¹

İkinci yarımfəsil *"İngilis dilində psixosomatik əsaslı emosemiyalı frazeologizmlər"* adlanır. İnsanın müsbət və ya mənfi anlar keçirərkən yaşadığı hiss-həyəcanlarının, emosional gərginlik anındakı vəziyyətinin yol açdığı psixosomatik reaksiyalar həmin emosiyaların metaforik adlandırmasında bilavasitə iştirak etmiş və bununla da ingilis dilinin emosemiyalı frazeoloji bazasının zənginləşməsində rol oynamışdılar.

¹ Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2004, s. 59

Məsələn, hərfi tərcüməsi “ağır ürək” olan *a heavy heart* (*heavy-hearted*) frazeologizmi adətən *with a heavy heart* formasında işlənir və “ağır ürəklə; həvəssiz; könülsüz; ürəksiz” analımını ifadə edir.

"İngilis dilində kinestetik əsaslı emosemiyalı frazeologizmlər" adlanan üçüncü yarımfəsildə qeyd olunur ki, dil qavrayışında emosionallıq obyektin hissi qiymətləndirməsi, insanların əhval-ruhiyyəsi, hiss və həyəcanların dil və nitq vasitəsilə ifadəsidir.¹ Həmin emosional reaksiya bir çox halda kinestetik ifadəyə malik olur. Kinestetik əsasda formalaşmış və somatik komponentə malik olan emosemiyalı frazeoloji vahidlərin əsas göstəricisi danışanın obyektə münasibətindəki reaksiyasının mimik-jestikulyator ifadəsilə şərtlənir. Məsələn, *close (shut) one's eye to smth.* "bir şeyə göz yummaq / barmaqarası baxmaq" emosemiyalı frazeoloji vahidində kinestetik reaksiyanın verbal ifadəsilə qarşılaşırıq. İnsan istər qorxu və ya həyəcan anında, istərsə də xoşagəlməz bir əşya, şəxs və ya hadisə ilə qarşılaşdıqda qeyri-iradi olaraq gözlərini yuma və ya baxışlarını qaçıra bilir.

The professor shut her eyes to students who read a book during her lecture.

İkinci fəslin 4-cü yarımfəsili "İngilis dilində zoonim komponentli emosemiyalı frazeologizmlər" adlanır. İnsanlar lap qədim zamanlardan ətraf aləmin metaforik dərki kontekstində özü və onu əhatə edən reallıqdakı flora və fauna şəraiti arasında müəyyən paralellər və analogiyalar izləməyə meyilli olmuşlar. İngilis dilində zoonim komponentli frazeoloji vahidlərin emotiv ifadəlilik potensialını dəyərləndirmiş tədqiqatçılar bu dilin emosional-ekspressivlik semantikasının realizasiyası üçün *it, pişik, qoyun, at, inək* və s. zoonimlərin aktiv istifadə edildiyinə diqqət çəkmişlər. Həmin animalistik komponentlər “təəcüb”, “heyrət”, “ətinasızlıq”, “nifrət” və s. emosional durumların ifadəsində istifadə edilir. Məsələn: *Hold your horses!* – “Sakit ol(un)!, Özünü zü ələ alın!”, “Səbrli ol, gözlə”; *Holly Cow!* – “Allahım! Gör bir işə bax! Gör ha!”.

Beşinci yarımfəsil "İngilis dilində emosemiyalı frazeologizmlərin semantik qrupları: variantlıq, sinonimlik, antonimlik və çoxmənalılıq" adlanır. Frazeoloji variantlıq və sinonimlik problemi nəzəri dilçilikdə öz birmənalı həllini tapmamış məsələlərdən sayılır. Zamanla bəzi variantlar məna konnotasiyaları ilə fərqlilik qazananaraq sinonimlik statusu əldə edirlər. Ə.H.Hacıyevanın da göstərdiyi kimi, “frazeologizmin hər hansı

¹ Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь, М.: Русский язык, 1984, с. 178

komponentinin dəyişməsi nəticəsində onun malik olduğu daxili forma dəyişikliyə uğrayarsa, bu, variant kimi deyil, sinonim kimi qəbul olunmalıdır. Frazeologizmlərin variantları isə komponentlərdən birinin başqa bir sözlə əvəz edilməsi nəticəsində daxili formaya heç bir xələl gəlmədiyi zaman mövcud olur”¹.

Emosemiyalı frazeologizmlərin variantlığından bəhs edərkən, ilk olaraq, qrammatik, leksik və kvantitativ variantlığı fərqləndirmək lazımdır.

1. Leksik variantlıq dedikdə komponentlərdən birinin və ya bir neçəsinin əvəzlənməsilə, lakin semantik adekvatlığın tam qorunması ilə şərtlənən variantlıq növü nəzərdə tutulur. Məsələn, “Allah bilir!” frazeorefleksi mövqeyində çıxış etməklə, “təəccüb, təəssüf, heyrət” ifadə edən emosemiyalı frazeologizmini leksik variantlığa misal göstərmək olar: *God (heaven, goodness, devil və ya the Lord) knows!*

2. Qrammatik variantlıq dedikdə eyni bir semantik tutuma malik frazeologizmin morfoloji və ya sintaktik fərqliliklərlə təqdim olunması nəzərdə tutulur. Məsələn, *be fed to the teeth* və *be fed up to the teeth* frazeologizmlərin variantlığı qrammatik mahiyyət kəsb edir.

3. Kvantitativ variantlıq dedikdə isə eyni bir frazeoloji vahidin ellipsisə uğramış müxtəşər variantı ilə geniş ilkin variantının paralel işləkliyi nəzərdə tutulur. Məsələn, *an eye for an eye and a tooth for a tooth* və *an eye for an eye* variantlarından ikincisi ellipsisə uğramış variantdır.

Emosemiyalı frazeoloji vahidlərin sinonimliyi variant fərqliliyinin semantik tutum fərqliliyinə keçid anından başlayır. Bu məqam, bu sərhəd o qədər həssas və çətin seziləndir ki, bəzən eyni emosemiyalı frazeologizm cütlüyü bir mənbələrə görə sinonim, digər mənbələrə görə isə variant hesab edilə bilər. Xatırladaq ki, analoji vəziyyəti *big head* və *swelled head* “özündən razı, yekəxana, lovğa” frazeologizmlərində izləmək mükündür. Biz, bu frazeoloji vahidləri sinonim statusunda dəyərləndirmiş K.Ammerin mövqeyi ilə deyil, onların variantlığından çıxış edən A.V.Kuninin yanaşması ilə daha çox razılaşıırıq. Sinonim mahiyyətli emosemiyalı frazeologizmlərə “qorxu-qorxaqlıq” frazeosemantik sahəsinə daxil olan *lily livered, white livered* frazeoloji vahidlərini, “qəzəb” frazeosemantik sahəsinə daxil olan *show one’s teeth, bare one’s teeth* frazeologizmlərini, “sevgi” frazeosemantik sahəsinə daxil olan *give one’s heart to smb., to fall in love*; “pozitiv münasibət-simpatiya” frazeosemantik sahəsinə aid olan

¹ Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2004, s. 119.

with all heart və *close to (near) one's heart* frazeologizmlərini misal göstərmək olar.

Frazeoloji antonimlər – eyni qrammatik sinifə aid olan, qismən uyğun və ya tam uyğunsuz komponent tərkibinə və eləcə də qütbləşmiş məna yükünə baxmayaraq, ortaq, kəşifən semantik komponentə malik olan” ifadələrdir.¹ “Sevgi” konseptinə aid olan *be in love with* “vurulmaq”, *be dead gone on smb.* “olduqca vurulmaq, dəli kimi vurulmaq, ölümünə sevmək”, *to be over ears and head in love* “olduqca vurulmaq, başını itirmək” sinonimlərinin *be out of love* “sevməmək, ikrah duymaq”, *feel strongly about* “ikrah bəsləmək, qətiyyənlə xoşlamamaq” frazeologizmləri ilə antononimliyə malik olduğunu qeyd etmək olar. Komponentlərin qismən və ya tam uyğunsuzluğu məsələsinə gəlincə, *kiss of life* “vəfa, dəstək, yardım, kömək” - *kiss of death* “xəyanət, satqınlıq” frazeoloji vahidlərinin antonimliyi məhz qismən komponentar ortaqlıq vəziyyətini izləmiş olur. Tam fərqli komponentar tərkibli antonimlərə isə *cast (make) sheep's eyes at smb.* “bir kəsə məhəbbət dolu nəzərlərlə baxmaq” və *call down / lay curses upon smb.* “bir kəsə qarğış etmək, bir kəsə lənətlər yağdırmaq” cütlüyünü nümunə göstərmək olar.

Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı müəyyənləşdirilərkən bu meyar leksik vahidlərin çoxmənalılığı ilə əlaqələndirilir, yəni dildəki bir sıra sözlərin də çoxmənalılıq səciyyəsi kəsb etdiyi xatırladılır. Çoxmənalı frazeoloji vahidlər ilk baxışda omonim frazeoloji vahidlərə oxşayır. Lakin əslində bunlar bir-birindən tamamilə fərqli xüsusiyyətə malikdir. Bəyə ki, çoxmənalı frazeoloji vahidlərin sonrakı mənalı onun ilk mənası ilə bu və ya digər şəkildə bağlı olur.² Çoxmənalılıq və ya polisemiya “eyni bir dil vahidinin semantik əlaqənin mövcudluğu şəraitində reallaşan birdən artıq mənaya malik olması hadisəsidir. Nitq aktında həmin mənalardan biri işlədilir. Lazım olan mənanın seçimi həmin frazeoloji vahidin konkret nitq aktındakı verbal “çevrəsi”lə gerçəkləşir. Başqa sözlə desək, polisemiya kontekstlə neytrallaşır”.³ İngilis dilində emosemiyalı frazeologizmlərin polisemantikliyini iki aspektdə nəzərdən keçirmək mümkündür:

¹ Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка, М.: Высшая школа, 1996, с. 154

² Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, s. 158-159

³ Елисеева В.В. Лексикология английского языка. Санкт-Петербург: Издательство СПб: СПбГУ, 2003, с. 31

1) bütün mənalarında emotiv mahiyyət kəsb edən polisemantik frazeoloji vahidlər: *make love* frazeologizmi a) (*to smb.*) "kiminsə qayğısını çəkmək, diqqət göstərmək (sevgisini ifadə etmək məqsədilə)"; b) "sevgiyə qapılmaq" anlamlarını əhatə edir;

2) yalnız bir və ya bir neçə mənə yükündə emotiv mahiyyət kəsb edən polisemantik frazeoloji vahidlər: *have eyes (only) for* – a) "heyran olmaq, nəyisə əldə etməyə çalışmaq, gözü düşmək", b) "ancaq bir şeyi görmək".

III fəsil "*Müasir ingilis dilində emosemiyalı frazeologizmlərin sintaktik təhlili*" adlanır və dörd yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil "*İngilis dilində frazeorefləslərin emotiv-frazeoloji səciyyələndirməsini şərtləndirən amillər*" adlanır. Müxtəlif sahə ədəbiyyatlarında frazeorefləks və ya idiorefləks adlandırılan dil vahidləri öz sintaktik quruluşuna görə frazeologizmlərin müvafiq istiqamətli araşdırmalarında əsas götürülən təhlil qəliblərinə uyğun gəlməyib, daha fərqli quruluş standartına malikdirlər. Məhz, sintaktik quruluşlarının spesifikliyi frazeorefləkslərin "*tanınmaz sintaktik obyektlər*", "*sintaktik frazeologizmlər*", "*frazemlər*"¹ kimi bilavasitə sintaktik quruluşla bağlı özəlliyini qabardan terminlərlə fərqləndirilməsinə yol açmışdır. Başqa sözlə desək, frazeorefləkslər bu və ya digər mətndə həmin mətn müəllifinin iradəsini, emosional-ekspressiv reaksiyasını ifadə etməklə hər hansı bir obyektə münasibətlə bağlı məlumatı əks etdirmiş olurlar. Dialoji nitqdən gətirilən *Holy cats!* "Aman Allah" nümunəsinə diqqət yetirək:

Anna: Holy cats! That is cold.

Kristoff: Ice is like that, I've noticed.

Göründüyü kimi, burada "təəccüb, heyrət və anlaşılmazlıq" hisslərinin ifadəsi üçün istifadə edilən *Holy cats!* (hərfən: müqəddəs pişiklər) frazeorefləksi müəllifin fiziki və ya verbal kontekstə müvafiq münasibətini, emosional qiymətləndirməli reaksiyasını əks etdirməklə yanaşı onun (müəllifin) nitq anındakı intensiyasına uyğun mənə tutumu nümayiş etdirir.

Üçüncü fəslin "*Emotiv mahiyyətli frazeorefləkslərin sintaktik spesifikasiyası*" adlanan ikinci yarımfəslində emotiv xarakterli frazeorefləkslərin aşağıdakı qruplar çərçivəsində fərqləndirilməsi aparılmışdır: 1) etiket xarakterli olub müəyyən emosional durumla bağlı reaksiyanı ifadə edən frazeorefləkslər: məsələn, *so help me God!* "Allah köməyimiz olsun!" ifadəsi təşviq emosiyasının verbal representasiyasına

¹ Панкова В.В. Фразеосинтаксические схемы с опорным компонентом-местоимением: язык и речь: на материале русского языка, диссер... канд.филол.наук., Ростов-на-Дону, 2007, с. 103

xidmət etsə də, bilavasitə andiçmə mərasimi zamanı istifadə edilir; 2) söhbətin axarına, söhbətin obyektinə emosional reaksiyanı ifadə edən frazeoreflekslərə “ümid-arzu” frzeosemantik sahəsinə aid olan “Allah qoysa!” anlamını əks etdirən *God willing!; My (your) foot!* “Ay, inandım ha!, Ay aldatdın ha!” və s. ifadələrini nümunə göstərmək olar; 3) hər hansı bir hadisəyə, fiziki kontekstə reaksiyanı ifadə edən frazeoreflekslərə misal olaraq *Good God!, Good heavens!* və ya *Great God!* “Tanrım!”, “Allahım!” frazeoreflekslərini göstərmək olar. Bu frazeoreflekslər müəyyən verbal və ya fiziki kontekstə reaksiyaya əsaslanır və özü özlüyündə prepozisiya mövqeyində dayana biləcək məlumat və ya kontekst olmadığı təqdirdə işlənilə bilməzlər.

III fəslin üçüncü yarım fəslı *"Fazeoreflekslərin sinsematizmi və mürəkkəb sintaktik bütöv"* adlanır. *Mürəkkəb sintaktik bütöv* deyildikdə, “mətnin komponentlərindən biri nəzərdə tutulur: xüsusi şəkildə tərtiblənen cümlələrin qapalı qrupu”. Bu “qapalı qrup məntiqi tutum və qrammatik ifadə formalarının uyurluğu, tamlığı əsasında formalaşır, cümlələr isə semantik və qrammatik münasibətlərdə olur”.¹

Perish the thought: “İraq olsun!”, “Allah uzaq eləsin” mənasında işlənilən frazeorefleksdir.

I'm afraid that we need a new car. Perish the thought.

Təqdim edilmiş nümunəyə əsasən frazeoreflekslərin semantik tutumunun bilavasitə mürəkkəb sintaktik bütöv çərçivəsində, özü də demək olar ki, modus prepozisiyasının yönləndirməsinə uyğun şəkildə istifadə edildiyini qeyd etmək olar.

Bir çox hallarda polifunksional olan, yəni yerinə və mövqeyinə görə fərqli emosional çalarlıqların ifadəsinə xidmət edə bilən frazeoreflekslər bilavasitə aid olduğu mürəkkəb sintaktik bütövün çərçivəsində özünün dolğun və tam məna tutumunu “açıqlamağa”, aşkara çıxarmağa müvəffəq olurlar. “Mətnin emotivliyi – linqvistik problem kimi” mövzulu araşdırmasında S.V. İonova tam haqlı olaraq ona diqqət çəkir ki, “daxili hiss və həyəcanların verbal ifadə vasitələrinin vacib xüsusiyyəti kimi onların sinsematizmini, yəni hər hansı bir dil vasitəsinin çətin emosional durumun ifadəsi üçün yetərsizliyi, emosiyaların dolğun və adekvat representasiyası üçün isə müxtəlif vasitələrin bütöv kompleksinin cəlb edilməsi,

¹ Папуша И.С. Сложное синтаксическое целое: структура, семантика, функционирование, диссерт... докт. филол. наук., Москва, 2011, с. 14

aktuallaşdırılması vacibdir”.¹ Frazereflekslərin sinsemantizmini, onların emotiv məna yükünün mürəkkəb sintaktik bütöv çərçivəsində açıqlanmasını aşağıda təqdim edilmiş nümunələr əsasında da əyani şəkildə izləmək olar. Məsələn, A.Kunin lüğətində *Damn your eyes!* frazeorefleksinin həm “Lənətə gələsiniz!”, həm “Cəhənnəm olun!”, həm də “(Sizi) şeytan aparsın”, “Gözün çıxsın!” məna çalarlıqlarında işləklik nümayiş etdirdiyi qeyd edilir.

“I presumed you didn't want the world and his wife to know what happened to your woman?” “No, damn your eyes! I don't want the Novantae to pull out of the accord”

Bu nümunə çərçivəsində frazeorefleksin birinci məna çalarlığına daha yaxın semantik tutum nümayiş etdirdiyini təsbit etmək mümkündür. Növbəti nümunədə *Damn your eyes!* frazeorefleksi situasiyaya etirazın “Cəhənnəm ol!” məna çalarlığında “çixış edir”.

Damn your eyes / For getting my hopes up high / Makin' me fall in love again / Damn your eyes (Etta James, Damn Your Eyes).

Təqdim edilmiş nümunələrdən də aydın şəkildə görüldüyü kimi, frazeoreflekslər adətən nida formasında olan və qrammatik struktur cəhətdən tam cümlə və ya natamam cümlə formatına malik olurlar. Çünki əvvəla, sintaktik kompleksləri bir vahid bütövün içində birləşdirən struktur-semantik əlaqə çox güclüdür. Bundan əlavə bu komplekslərin birinə kömək edən bir vacib məsələ də ritmik-melodik parametrlərdir, eyni zamanda söz sırası müxtəlif paralel komponentlərdə öz sabitliyini qoruyursa, o komponentlərin sintaktik identikliyindən danışmaq olar və bu hal yenə də bir bütövün içində bu komplekslərin əriməsinə xidmət göstərir və nəhayət, ən vacib məsələ kimi leksik təkrarları qeyd etmək lazımlı gəlir.²

“Frazeoloji vahidlərin tərkibi standartı və sintaktik quruluşu məsələsi” adlanan dördüncü yarımfəsil üç yarımbaşlıqdan ibarətdir: *“Emosemiyalı frazeologizmlərin işlək struktur modelləri”, “Komparativ emosemiyalı frazeologizmlər”, “Emosemiyalı frazeologizmlərdə konversiya”*.

Frazeologizmlərin sintaktik quruluşu ilə bağlı problemlər hələ Ş.Ballinin – frazeologiya elminin yaradıcısının araşdırmaları dövründən tədqiqatçıların maraq dairəsinə daxil olmuşdur. Ç.F.Hokket idiomun tərifini verərkən yazır: “İdiom – mənanın verilmiş strukturu əsasında təsbit

¹ Ионова С.В. Эмотивность текста как лингвистическая проблема, автореф. дисс. к. филол. н. Волгоград, 1998. с. 6

² Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, s. 66

edilməsi mümkün olmayan və tək morfem və ya mürəkkəb formadan ibarət olan qrammatik formadır”.¹ Maraqlıdır ki, həmkarından fərqli olaraq, C.Ştrasler frazeoloji vahidin “sərhədlərini” məhdudlaşdırır. Belə ki, onun təklif etdiyi səciyyələndirmə standartında “tək morfem” məqamı aradan qalxır. Dilçiyə görə, “*idiom*, özlüyündə mənasının tərkibə görə müəyyən edilməsi mümkün olmayan *bir neçə leksemin birləşməsini təşkil edir*”.² Əslində, Ç.F.Hokket və C.Ştrasler frazeologiyada bir-birinə zidd olan iki konsepsiyanın ardıcılı kimi çıxış edirlər. Ç.F.Hokket və onunla mövqə ortaqlığına malik olan digər dilçilər; A.Katler, habelə C.Katz və P.Postal frazeologizmin sərhədlərinin çoxmənalı sözlərdən, metaforalardan başladığını iddia edən yanaşma ortaya qoyurlar. Konkret olaraq, R.Gibz idiomların – “ölmüş metaforlar” əsasında yarandığını iddia edirdi.³ Qeyd edək ki, Azərbaycan dilçiliyində ingilis dilinin frazeologiyası sahəsində araşdırma aparmış dilçilərdən N.Ç.Vəliyeva özünün üçdillli frazeoloji lüğətinin tərtibində ortaya qoyduğu yanaşmaya görə frazeologizmlərin sadəcə bir sözdən ibarət ola bilməsi mümkünlüyünü istisna etmir. Məslən, N.Ç.Vəliyevanın lüğətində yer alan bu misal Azərbaycan dilinin frazeologiyasının nəzəri konsepsiyasına görə frazeoloji vahid kimi dəyərləndirilə bilməz: *allahsız – shameless / dishonest / bold – бесстыжий, бесчестный, наглый*.⁴ Başqa sözlə desək, dilçi frazeoloji vahidlərin təsbit əlamətləri sırasında iki və da artıq komponentdən ibarət olma prinsipini həlledici saymır və bununla da Ç.F.Hokket və həmfikirlərinin mövqeyini paylaşdığını nümayiş etdirir. Bizim bu məsələdə mövqeyimiz daha çox C.Ştrasler, habelə A.Makkay və analoji mövqedən çıxış edən digər dilçilərin yanaşması ilə üst-üstə düşür. Biz də frazeoloji vahidlərin metaforalarla eyniləşdirilməsinin tərəfdarı olmadan, idiomatik ifadələrin iki və daha artıq sözün sintaktik konstruksiyasından təşkil edilməsi yanaşmasını daha məqbul hesab edirik.

¹ Hockett C.F. A Course in Modern Linguistics. New York: Prentice Hall College Div., 1958, p. 172

² Strassler J. Idioms in English. A pragmatic Analysis. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1982, p. 71

³ Gibbs R., Josephine Jr., Bogdanovich M., Jeffrey R.Sykes, Dale J.Barr. Metaphor in Idiom Comprehension. Journal of memory and language 37, Amsterdam: Elsevier, 1997, p.143

⁴ Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca-ingiliscə-rusca frazeoloji lüğət. 2 cildə. II cild. Bakı: Azər nəşr, 2010, s. 81

Frazeoloji vahidlərin daxili forması özünün semantik və struktur tərtiblənmə vəhdətilə konkret (bu və ya digər) emosemiyalı frazeologizmin idiomatik platformunu formalaşdırır: müstəqil anlamlı leksik vahidlər verilmiş format çərçivəsində struktur-semantik əlaqəyə girməklə öz ilkin mənalarından daha fərqli yeni anlam kəsb etməyə müvəffəq olurlar.

Biz sintaktik quruluş spesifikasına görə emosemiyalı frazeoloji vahidlərin 1) söz birləşməsi quruluşlu frazeologizmlər, 2) cümlə formatlı frazeologizmlər üzrə bölgüsünün aparılmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

Emosemiyalı frazeologizmlərin ən çox sayda təmsil olunduğu sintaktik modelini söz birləşməsi formatlı ifadələr təşkil edir. Onların özlərinin də yekincilikdən uzaq olması burada a) feli frazeoloji vahidlərin, b) substantiv – adyektiv frazeoloji vahidlərin fərqləndirilməsini labüd edir. Bu sırada emosemiyalı feli frazeoloji birləşmələr istər say tərkibi baxımından, istərsə də semantik çoxşaxəlilik baxımından xüsusilə seçilir. Məsələn, *make smb's blood boil, freeze smb's (the) blood, have eyes (only) for, wear one's heart upon one's sleeve*. İkinci qrup söz birləşməsi formatlı emosemiyalı frazeologizmlər sırasında *in the seventh heaven, ghost of smile* və s. ifadələri qeyd etmək olar.

Cümlə formatlı emosemiyalı frazeologizmlərə *Love is the reward of love, Love is the mother of love* və s. bu kimi emosemiyalı ifadələri nümunə göstərmək olar.

Komparativ frazeologizmlər dildə müqayisə məqsədilə işlənən sabit tərkiblərdir. Klassik və müasir bədii ədəbiyyat və danışq dili belə frazeologizmlərlə zəngindir (*as bold as a lion, as cunning as a fox, as cross as a bear, as scared as a rabbit, as freedy as a wolf*).¹

İngilis dilində komparativ emosemiyalı frazeologizmlərin (EKF) təhlili zamanı 1) eyniləşdirmə və 2) dərəcə modeli EKF-lərin fərqləndirilməsinin aparılması mümkün olmuşdur. Eyniləşdirmə modelində invariantın bütün semantik sabitləri saxlanılır və yalnız onlardan biri dəqiqləşdirilir. As komponentli və eyniləşdirmə modeli komparativ emosemiyalı frazeologizmlərə iradəsi güclü olan, emosiyalarına, hiss-həyəcanlarına hakim kəsilə bilən adamlara nəzərən istifadə edilən epitet kimi səciyyələndirilən (*as hard as steel* “dəmir kimi möhkəm” frazeologizmini, “soyuqqanlı, özündən tez çıxmayan” anlamlarını ifadə edən (*as cool as a cucumber*; “qorxaqlıq” hissini səciyyələndirilməsi üçün istifadə edilən, habelə “həssas”, “mehriban” anlamında da işlədilər *as*

¹ Cəfərova L.M. Bədii mətndə sabit sintaktik birləşmələr. Bakı: Mütərcim, 2007, s. 160

gentle as a lamb frazeologizmlərini misal göstərmək olar. Eyniləşdirmə modeli frazeoloji vahidlər arasında *like* komponentli emosemiyalı frazeologizmlər daha az sayda təmsil olunmuşlar. Lakin onların sırasında yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilən və bir çox halda polisemantem mahiyyəti kəsb edən ifadələr az deyil. Məsələn, Riçard A. Spirz *like nothing on earth* emosemiyalı frazeologizminin polisemantem olduğuna diqqət çəkir və onun 1) "qeyri-cazibədar", 2) "qeyri-adi, bənzərsiz" anlamlarını ifadə edərək bildiyini bildirmişdir.¹

Dərəcə modeli EKF-lərdə isə semantik nüvə iki obyektin qarşılaşdırılması əsasında formalaşır. Bu zaman *than* komponentinə müraciət edilir. Məsələn, "ümid" emotiv frazeosemantik sahəsinə aid edilə bilən *a living dog is better than a dead lion* EKF-nə nəzər yetirək. Bu frazeologizmin hərfi tərcüməsi "Yaşayan it ölmüş şirdən yaxşıdır" – anlamını ifadə etsə də, onun semantik tutumu dilimizdəki "Yeməkdən ümid yaxşıdır" – frazeoloji vahidinə uyğun gəlir.

İngilis dilində somantik frazeologizmlərin müqayisəli tədqiqini aparmış Ə.H. Hacıyevanın da tam haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, "frazeologiyanın kriteriyalarının müəyyənləşdirilməsi, frazeoloji konversiyanın tiplərinin və onların yaranması üsullarının aşkar edilməsi, sintaktik dəyişmələrin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi mühüm dilçilik problemlərindəndir".² Məhz, dilçinin sonuncu vurğuladığı məqam, yəni frazeoloji vahidlərin struktur dəyişmələrinin daha dərin qatda rezonansa səbəb olan transformasiyalara yol açması məqamı semantik və psixolinqvistik aspektli dəyərləndirmələrə müraciət zərurətini də artırır. Bu səbəbdəndir ki, son dövr frazeoloji araşdırmalarda xüsusi olaraq vurğulandığı kimi, "psixolinqvistlər də bu faktı insan şüurunun fəaliyyətinin təcəssümü kimi izah edərək qeyd edirlər ki, sintaktik dəyişikliklərə məruz qalan frazeoloji vahidləri daha tez başa düşmək olar. Frazeoloji vahidlər öz semantik-kommunikativ xüsusiyyətinə görə müəyyən illokusiyanın daşıyıcıları olurlar"³. Məhz, illokusiya (illokusiya - danışq zamanı edilən hərəkəti bildirir) məqamı, psixolinqvistik şərtləndirmə faktoru frazeoloji vahidlərin transformasiyasını qaçılmaz edir. Bilavasitə frazeoloji vahidin aid olduğu dilin qrammatik və

¹ Spears R.A. McGraw-Hill's Dictionary of American Idioms. New York: The McGraw-Hill Companies, Inc., 2005, p. 405

² Hacıyeva Ə.H. Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr. Bakı: Nurlan, 2004, s. 173

³ Sürek M.B. Müasir ingilis dilində feli frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. filologiya üzrə fəlsəfə dok. ... disser. avtoferatı, Bakı, 2015, s. 8

konkret olaraq sintaktik struktur potensialının imkanları həmin frazeoloji vahidin transformasiya formalarının sərhədlərini “məhdudlaşdırır”. Belə ki, “bu, dildaxili səbəblərlə yanaşı, xarici faktorlarla da əlaqədardır. Birincisi, ingilis qrammatikasının böyük analitizmi ilə əlaqədardır. Şəkilçilərin kasıblığı, qıtlığı, uzlaşmanın minimal rolu, bütöv söz birləşmələrinin nisbi formal müstəqilliyi atalar sözünün (geniş anlamda frazeologizmin – C.A.) quruluşunu asanlıqla dəyişməyə, onu işləndiyi cümlənin və ya abzasın quruluşuna asanlıqla daxil etməyə imkan verir.¹ Deyilənlərin əyani təsdiqini ingilis dilindəki *Love is blind* paremioloji vahidinin təmsalında izləmək olar. *For I am much ashamed of my exchange:/ But love is blind and lovers cannot see. / Even though neither of us had jobs or money, it was just blind love. / Love blinds us and we can't see the danger or the hardship that lies ahead for us.*

Belə ki, bu emosemiyalı frazeologizm özünün uzuallaşmış orijinal formasında və okkazial istifadə variantlarında yeni məna çarlıqları ilə fərqlənir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş elmi qənaətlər aşağıdakı şəkildə təqdim edilir:

- ingilis dilində emosemiyalı frazeologizmlərin linqvokulturoloji şərtlənməsi probleminin təhlili burada “şaqlı kontekst” faktorunun müstəsna rolunu təsbit etməyə imkan vermişdir. Belə ki, bu qrup frazeologizmlərdə 1) tarixi-filoloji, həm də 2) tarixi-sosial xarakterli “şaqlı kontekst”ə əsaslanan və müvafiq materiala allüziya əsasında formalaşan və ya birbaşa sitat və ya kvazisitə kimi meydana çıxan ifadələri izləmək mümkündür.

- emosemiyalı frazeologizmlərin sitat, kvazisitə və allüziyal istinad xarakterli əsaslandırması sayəsindəki təhlillərimiz burada kifayət qədər bibleizm və şekspirizmlərin və həmçinin də bir sıra başqa ingilisdilli müəlliflərin əsərlərindən müxtəlif növ iqtibas və reminissensiyaların mütləq üstünlüyə malik olduğunu söyləməyə əsas vermişdir.

- frazeologizmlərin insanın yaşadığı hiss-həyəcanlarla bağlılığı həmin ifadələrin qədimliyinə və metaforik reallaşma baxımından emosional fonla əlaqəli olan implikasiya obyektlərilə müqayisəyə istinad etməsini labüd edir. Bu mənada, emosemiyalı frazeologizmlərdə leksikanın qədim pləsti konkret olaraq, somatizmlər, zoonimlər və teonimlər sayca üstünlüyə malikdir.

¹ Məmmədova Ü.Y. Azərbaycan və ingilis atalar sözlərinin struktur-semantik təhlili: fil.fəls.dokt...dissert.avtoreferatı, Bakı, 2013, s. 46-47

- emosemiyalı frazeologizmlərdə leksik, qrammatik və kvantitativ variantlıq halları geniş yayılmışdır. Antonim emosemiyalı frazeologizmlərin təhlili zamanı komponentar ortaqlıq vəziyyəti nəzərə alınmalıdır. Emosemiyalı frazeoloji vahidlərin polisemantikliyi sahəsindəki təhlillərimiz zamanı: 1) bütün mənalarında emotiv mahiyyət kəsb edən polisemantik frazeoloji vahidlər; 2) yalnız bir və ya bir neçə mənə yükündə emotiv mahiyyət kəsb edən polisemantik frazeoloji vahidlər qruplarının fərqləndirilməsi aparılmışdır.

- frazeorefləks və ya idiorefləks adlandırılan dil vahidləri öz sintaktik quruluşuna görə frazeologizmlərin əsas götürülən təhlil qəliblərinə uyğun gəlməyib, daha fərqli quruluş standartına malikdir.

- emotiv xarakterli frazeorefləkslərin aşağıdakı qruplar çərçivəsində fərqləndirilməsi aparılmışdır: 1) etiket xarakterli olub müəyyən emosional durumla bağlı reaksiyanı ifadə edən frazeorefləkslər; 2) söhbətin axarına, söhbətin obyektinə emosional reaksiyanı ifadə edən frazeorefləkslər; 3) hər hansı bir hadisəyə, fiziki kontekstə reaksiyanı ifadə edən frazeorefləkslər.

- bir çox hallarda polifunksional olan, yəni yerinə və mövqeyinə görə fərqli emosional çalarlıqların ifadəsinə xidmət edə bilən frazeorefləkslər bilavasitə aid olduğu mürəkkəb sintaktik bütövün çərçivəsində özünün dolğun və tam mənə tutumunu "açıqlamağa", aşkara çıxarmağa müvəffəq olurlar.

- frazeoloji vahidlərin tərkibi standartı və sintaktik quruluş məsələsinə dair təhlillərimiz burada aşağıdakı işlək struktur modellərinin fərqləndirilməsinə imkan verir: 1) söz birləşməsi quruluşlu frazeologizmlər, 2) cümlə formatlı frazeologizmlər.

- ingilis dilində komparativ emosemiyalı frazeologizmlərin təhlili zamanı həm 1) eyniləşdirmə modeli, həm də 2) dərəcə modeli EKF-lər qruplarının fərqləndirilməsi aparılmışdır.

- emosemiyalı frazeologizmlərin morfoloji və sintaktik tərkib əlamətləri öz nisbiliylə seçilir. Məhz, bu nisbilik də transformasiya modellərinin reallaşmasını mümkün edir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı dərc olunmuş əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. İngilis dilində mimika və jest semantikasi / Gənc Tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları. Bakı: Qafqaz Universiteti, 2013, s. 537-538

2. İngilis dilində emosemiyalı frazeoloji birləşmələrin semantik qrupları // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2013, № 2, s. 88-93

3. Ekspressivlik və emosionallığın səciyyəvi xüsusiyyətləri // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2013, № 3, s. 161-165

4. Müasir ingilis dilində emosemiyalı frazeologizmlər // Doktorantların və Gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı: ADU, 2013, s. 121-123

5. Emosional metaforanın frazeoloji birləşmələrlə əlaqəsi // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2014, № 2, s. 56-60

6. İngilis dilində emosemiyalı frazeologizmlərin Azərbaycan dilinə tərcümə problemləri / ‘XXI əsr mədəni paradigması multimədəni aspektdə’ Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı: ADU, 2014, s. 65-66

7. İngilis dilində emosemiyalı frazeoloji vahidlərin tarixi-filoloji “şaqli kontekst”inə dair // Filologiya Məsələləri. Bakı: AMEA, M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2015, № 1, s. 23-31

8. İngilis dilinin frazeoloji sisteminin tədrisində presedent onun faktorunun rolu barədə / “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: ADU, 2015, s. 117-119

9. Emosemiyalı şəkspirizm-frazeologizmlər və onların Azərbaycan dilində ifadəsi / “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” VI Beynəlxalq Elmi konfransın materialları. Bakı: BSU, 2015, s. 13-15

10. İngilis dilindəki emosemiyalı frazeologizmlər – dünyanın dil mənzərəsinin inikası kimi / Gənc Tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları. Bakı: Qafqaz Universiteti, 2015, s.1104-110

11. Эмотивные фразеологизмы с компонентами зоонимами в английском языке // Полтавський Національний Педагогічний Університет імені В.Г.Короленка. Філологічні науки. Збірник наукових праць. Випуск 21, Полтава, 2015, с. 123-128

12. İngilis dilində tarixi-sosial şərtlənməli “şaqli kontekst”ə əsaslanan emosemiyalı frazeologizmlər // Terminologiya Məsələləri. Bakı: AMEA, Azərbaycan Respublikası Nazirlər kabineti yanında Terminologiya Komissiyası, 2015, № 1, s. 59-67

13. İngilis dilinin emosemiyalı frazeologizmlərinin formalaşmasında linqvokulturoloji və etnokulturoloji faktorların müştərəkliyi haqqında (ingilis mədəniyyəti mental bazisinin fərqli mədəniyyətlərlə simbiozu) / “Dil və mədəniyyət” Respublika elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: ADU, 2015, s. 182-184

14. İngilis dilinin frazeoloji sistemində yer alan neqativ anamlı bəzi emosemiyalı frazeologizmlər haqqında // Dil və Ədəbiyyat. Bakı: ADU, 2015, № 4, s. 67-71

15. İngilis dilinin frazeoloji sisteminə yer alan və psixosomatik reaksiyalara istinad edən somatizm komponentli emosemiyalı frazeoloji vahidlər haqqında // Dil və Ədəbiyyat. Bakı: ADU, 2015, № 6, s. 64-68

16. İngilis dilindəki kommunikasiyaların emotiv-frazeoloji səciyyələndirməsini şərtləndirən amillər haqqında ("tanınmaz sintaktik obyektlər" in emotivlik yükü) // Tədqiqatlar. Bakı: AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2015, № 2, s. 54-60

17. On the emotive phraseologisms with kinesthetic basis taking place in the phraseological system of the English language // International Journal of English Linguistics. Canada: Canadian Center of Science and Education, April 2016, Vol. 6, № 2, s. 150-155

18. İngilis dilində emotiv mahiyyətli frazeoreflekslərin sintaktik spesifikasiyası və mürəkkəb sintaktik bütöv // Filologiya Məsələləri. Bakı: AMEA, M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2016, № 4, s. 197-203

19. "Heart" komponentli emosemiyalı frazeoloji vahidlərin semantik-koqnitiv təhlili / "Koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri" Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı: ADU, 2016, s. 136-138

20. Komparativ emosemiyalı frazeologizmlərin sintaktik xüsusiyyətləri // Tədqiqatlar. Bakı: AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2016, № 3, s. 35-42

21. İngilis dilində ictimai-tarixi hadisələrə istinadən meydana gələn frazeoloji birləşmələrin linqvokulturoloji aspektləri // Dil və Ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2018, № 1(105), s. 140-141

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
ЭМОТИВНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ
В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложения.

Во введении обосновывается актуальность темы, определяются научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы. Далее даются четкие сведения об объекте, предмете, целях, источниках и методах исследования, о положениях, выносимых на защиту, о структуре диссертации.

В первой главе диссертации, под названием *"Лингвокультурологическая обусловленность эмотивных фразеологизмов в английском языке"* определяется фактор использования эмотивных фразеологизмов в пределах "вертикального контекста" и проводится глубокий анализ связи эмотивных фразеологизмов с аллюзивным фоном.

Во второй главе - *"Семантико-компонентная дифференциация эмотивных фразеологизмов в английском языке"* исследуются эмотивные фразеологизмы имеющие в составе соматический и зоонимический компоненты, а также проводится глубокий анализ и дается теоретическая оценка эмотивных фразеологизмов с психосоматической и кинестетической основой. В данной главе эмотивные фразеологизмы анализируются соответственно семантическим группам.

В третьей главе диссертации, под названием *"Семантико-синтаксический анализ эмотивных фразеологизмов в современном английском языке"* раскрывается дифференциация фразеорефлексов с эмотивной сущностью в синтаксическом аспекте, анализируется синтаксическая функция фразеологизмов в английском языке.

Основные результаты исследования обобщены в *«Заключении»*.

SEMANTIC-SYNTACTICAL ANALYSIS
OF EMOTIVE PHRASEOLOGICAL UNITS
IN THE MODERN ENGLISH LANGUAGE

Summary

The thesis consists of an introduction, three chapters, a conclusion, the list of used literature and appendix.

In "*Introduction*" the urgency of the subject is substantiated, the object and subject, scientific innovation of the research work are defined, goals and objectives are detailed, information about the defended conceptions, methods, theoretical and practical significance and structure of the dissertation are given.

The first chapter is called "*The linguocultural conditioning of emotive phraseological units in the English language*". In this chapter the "vertical context" factors in emotive phraseologisms are investigated and the allusive background of emotive phraseological units are thoroughly analysed.

In the second chapter titled "*Semantic-componential differentiation of emotive phraseologisms in the English language*" emotive phraseologisms with somatic and animalistic components are analyzed, theoretical assessments on psychosomatic and kinesthetic based emotive phraseologisms are carried out. Moreover, emotive phraseologisms in the English language are extensively analyzed according to semantic groups.

In the third chapter entitled "*Semantic-syntactic analysis of emotive phraseological units in the modern English language*" the syntactic specificity of phraseoreflexes with emotive essence are distinguished and syntactic structure of phraseological units are analyzed.

The main results of the research are summarized in the "*Conclusion*".

Çapa imzalanıb: 22.09.2018
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

“Mütərcim” Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ДЖАМИЛЯ РАМИЗ ГЫЗЫ АБДУЛЛАЕВА

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
ЭМОТИВНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ
В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

5708.01 – Германские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2018